

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

ІГОР МАРЧУК

СТРУКТУРА ОУН НА ВОЛИНІ
У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На жаль, жодна з існуючих на цей час історичних праць не розглядає організаційну побудову ОУН(б) на Волині. Дослідники обмежуються ствердженням загальновідомих фактів, що тут діяв окремий провід північно-західних українських земель (ПЗУЗ), утворений ще в середині 30-х рр. ХХ ст. Певну інформацію можна знайти у двох довідниках Петра Содоля, які вийшли під загальною назвою “Українська Повстанська Армія. 1942–1949”. Як зазначив сам автор, довідники видані з метою виправлення тих неточностей, які існують ще й сьогодні. Дуже мало відомостей про волинське націоналістичне підпілля у книгах М. Лебеда, П. Мірчука та сучасних дослідників А. Кентія, Ю. Киричука, А. Русначенка¹. Висвітлюючи діяльність українського національно-визвольного руху в різних сферах життя, бойовий шлях Української Повстанської Армії, ці історики, проте, не розглядали побудову організаційної мережі ОУН(б) та її керівний склад, які кілька десятиліть вели успішну підпільну боротьбу за створення Української самостійної соборної держави.

Винятком є вступ Олександра Вовка до другого тому видання “Літопис УПА. Нова серія”. На основі опрацьованих архівних документів уперше досить детально описано структуру оунівського підпілля на Волині та Поліссі у 1943 – на початку 1944 року (період німецької окупації)². Однак стаття не дає уявлення про те, як виглядала організація у 1939 – 42 рр., час відновлення радянської влади, та у 1944 – 45 рр., час завершення Другої світової війни. Це складний період в українській історії, адже змінювались обставини, і місцева підпільна мережа пристосовувалась до них, то опановуючи нові території, то втрачаючи контроль над ними, постійно модернізуючи свій підпільний апарат і часто застосовуючи оригінальний адміністративно-територіальний поділ,

який не відповідав офіційному, запровадженому німецькою чи радянською окупаційними адміністраціями.

Організаційний та чисельний стан волинського підпілля у 1941 р. відображав звіт, якого Степанові Бандері надіслав один із чільних оунівців Іван Климів:

“Луцька [Волинська – І. М.] область: станиць 450, неохоплених осель біля 200, членів до 2000 тисячів.

Рівненська область: 500 станиць, неохоплених осель біля 180, членів до 3000 тисячів”³.

Разом – 5000 членів ОУН(б), із яких частину становили робітники, студенти і школярі.

За архівними матеріалами можна відтворити тогочасну організаційну структуру ОУН:

Станиця – село (якщо село дуже велике, то в ньому могло бути кілька станиць, тобто первинних осередків).

У складі кожної станиці були:

- а) комендант (керівник осередку ОУН(б) або станичний;
 - б) зв’язковий;
 - в) військовий референт (відповідав за військову підготовку);
 - г) суспільний референт (відповідав за політичну і виховну роботу).
- 3 – 5 станиць об’єднувались у звено (кущ), на чолі якого стояли:

- а) кущовий провідник;
- б) заступник;
- в) зв’язкові.

3 – 5 кущів утворювали підрайон, який очолювали:

- а) комендант підрайону;
- б) заступник;
- в) зв’язкові.

3 – 5 підрайонів об’єднувались в район, яким керував районний провід (екзекутива) у складі:

- а) районного коменданта;
- б) зв’язкових;
- в) військового референта;
- г) референта служби безпеки (СБ);
- д) суспільнопропагандивного референта;
- е) референта юнацтва;
- є) референта жіноцтва;
- ж) референта суспільної праці.

3 райони складали надрайон на чолі з:

³ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – Київ, 2001. – С. 180.

¹ Кентій А. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1943. – Київ, 1999; Русначенко А. Народ збурений: український національно-визвольний рух та рухи опору Естонії, Латвії, Литви, Білорусії у 40 – 50 рр. ХХ ст. – Київ, 2002; Лебідь М. Українська Повстанська Армія. – Б.м.в., 1949; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942 – 1952. – Львів, 1992.; Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1992.

² Літопис УПА. Нова серія. – Київ – Торонто, 1998. – Т. 2. – С. 12-20.

- а) комендантом надрайону;
- б) заступником;
- в) зв'язковими.

3 надрайони утворювали округу, до якої входили:

- а) окружний комендант;
- б) зв'язкові;
- в) військовий референт;
- г) референт служби безпеки (СБ);
- д) суспільнопропагандивний референт;
- е) референт юнацтва;
- є) референт жіноцтва;
- ж) референт суспільної праці.

Кілька округ об'єднувалися в область⁴.

На Волині діяли два обласні проводи – Волинський і Рівненський, які підпорядковувались проводу ОУН(б) на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ), що складався з згаданих референтур. Обласні провідники входили до складу крайового проводу ПЗУЗ. Зокрема це були Ананій Закоштуй – “Вовк” (Волинська обл.) та Олександр Присяжнюк – “Мітла” (Рівненська обл.).

Як видно з наведеного документа, кожен провід, за винятком кущових, підрайонних і надрайонних, складався з низки референтур (до 1943 року їх називали ексективами), функції яких відображались у назві. Референтури дуже часто поділялись на дрібніші структурні підрозділи з вузькими організаційними завданнями. Іноді змінювались їхні назви чи з'являлись нові референтури. Остаточно структура ОУН(б) сформувалась у 1942 – 43 роках і мала такий вигляд:

1. Організаційна референтура – займалась створенням нових оунівських організацій і контролювала діяльність уже сформованих.

2. Референтура пропаганди – займалась націоналістичною пропагандою серед населення, виготовленням і розповсюдженням літератури серед членів ОУН і населення, організацією вишкочів, мітингів, лекцій, підготовкою пропагандистів. Їй підпорядковувались такі підреферентури:

- а) технічна – друкарні, циклостилї;
- б) видавничі – редакції журналів, газет;
- в) інформаційна – збір інформації з газет, радіоповідомлень;
- г) вишкільна – проведення політичних занять і вишкочів;
- д) шкільна – робота освітньої галузі;
- е) юнацтва – підготовка майбутніх членів ОУН, робота з молоддю;

є) адміністративна – створення органів місцевого самоврядування підконтрольних ОУН і УПА територіях (існувала тільки у 1943 році);
ж) суспільнопропагандивна – робота мережі пропагандистів, вивчення настроїв населення, дій німецької та радянської окупаційної адміністрацій.

3. Військова референтура – добирала керівний склад для УПА, займалася збором та зберіганням зброї, боєприпасів, проводила мобілізаційні заходи, організувала самооборону та військові навчання у селах.

4. Господарська референтура – відповідала за матеріально-технічне та продовольче забезпечення ОУН і УПА. Мала підреферентури:

- а) заготівельну – збір продуктів і сировини у населення;
- б) промислово – переробка продукції і сировини;
- в) торговельну – продаж і закупівля необхідних товарів;
- г) лісову – ведення лісового господарства;
- д) земельну – упорядкування земельних відносин;
- ж) бухгалтерію – ведення облікової документації, касових книг тощо.

5. Референтура служби безпеки (СБ) – займалася розвідкою і контррозвідкою серед місцевого населення та ворожих угруповань, виконанням вироків та проведенням бойових акцій. Поділялась на підреферентури:

- а) розвідки, або розвідувально-інформаційний відділ (РІВ);
- б) контррозвідки;
- в) слідчо-оперативний відділ (СОВ) – проведення слідства;
- г) поліційно-виконавчий відділ (ПОВ) – арешти, конвоювання затриманих, виконання вироків (екзекуцій).

6. Референтура зв'язку – забезпечувала зв'язок від станичного керівника ОУН до крайового провідника. Система зв'язку передбачала наявність спеціальних кур'єрів – зв'язкових. При цьому використовувалась принцип естафети. Наприклад, станичний зв'язковий знав тільки підрайонного і т. д. У цій референтурі, як і в розвідці СБ та санітарних частинах, працювало багато жінок.

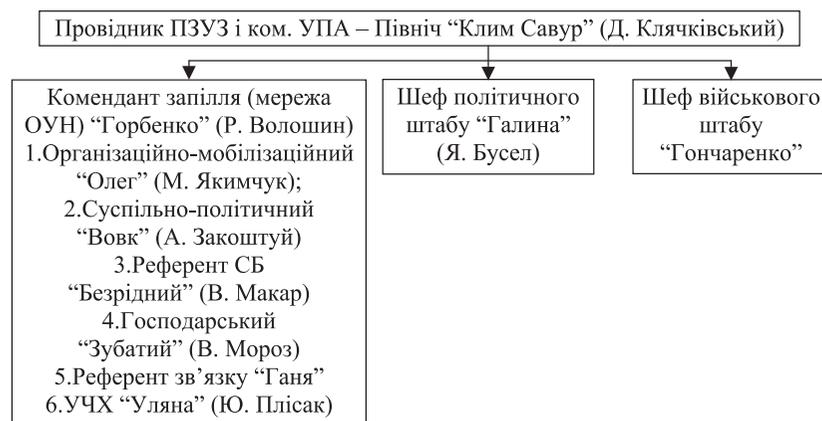
7. Референтура Українського червоного хреста (УЧХ) – надавала медичну допомогу місцевому населенню та бійцям УПА, займалася організацією шпиталів, постачанням та зберіганням медикаментів, підготовкою фахівців-медиків.

Певний час як окремий підрозділ існувала юнацька референтура, але у 1943 році вона вже підпорядковувалась політичній референтурі, а згодом узагалі втратила своє значення.

Влітку 1943 року виникла нова референтура – організаційно-мобілізаційна, яка замінила військову, наголосивши на організаційному моменті. Її керівником було призначено М. Якимчука – “Олега”.

⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р.-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 101-102.

Структура “запілля” (тилу) ОУН(б) і УПА на Волині виглядала тоді приблизно так. Обласні проводи розформували, а замість них утворили 4 окружні проводи: № 1 – “Заграва” (північна частина Рівненської області), № 2 – “Богун” (південна частина Рівненської області), № 3 – “Турів” (Волинська область) і № 4 – “Тютюнник” (Житомирська область)⁵. Обласні проводи Волинської і Житомирської областей практично зберегли свій статус, але почали називатись окружними – від “військова округа”, а Рівненський обласний провід був розділений на дві частини. У кожній військовій окрузі базувалась і діяла одна група УПА. На найвищому рівні провід ПЗУЗ і головна команда УПА – Північ об’єднувалися під керівництвом Д. Клячківського–“Охріма”–“Клима Савура” (див. схему). Тобто УПА вже становила окрему військову структуру, спираючись на потужний і мобільний організм ОУН.

Існування у цій структурі політичного штабу виглядає дещо штучним, адже він виходив за рамки ОУН(б) як своєрідна політична надбудова, якій підпорядковувалася крайовий осередок пропаганди (КОП), політична референтура запілля та виховники УПА. Політичний штаб розробляв програми ідеологічної та політичної роботи з населенням і мав своїх співробітників, серед яких відомі “Тьотя Хівря”, “Дядя Бейла” (Ніл Хасевич), “Валерій”, “Май” (А. Мисечко)⁶. У 1944 році політичний штаб, який мав свої структури у кожній військовій окрузі (ВО), перестав існувати, а його співробітники або загинули, або перейшли працювати у відповідні політичні референтури крайових проводів.

Важко оцінити чисельність ОУН(б) у 1943 – 44 роках, оскільки статистичних даних поки що не віднайдено. Лише звіт коменданта запілля ВО “Заграва” Григорія Рибак-“Юрка” за серпень 1943 року містить інформацію про стан членства ОУН(б) в окрузі: членів – 1449, членкинь – 382, юнацтва – 777. Разом – 2608 осіб⁷. Воєнна округа “Заграва” охоплювала тільки північну частину Рівненської області і не була найчисельнішою. Тому можна припустити, що на Волині діяло 10 – 12 тис. членів ОУН(б) і сама організація чисельно зросла у 1,5 – 2 рази, якщо взяти до уваги дані за червень 1941 року. Так, наприклад, керівник Здолбунівського надрайонного проводу (Здолбунівський, Острозький та Мізоцький райони) “Самсон” в організаційному звіті від 1 липня 1944 року повідомляв, що йому підпорядковано в Острозькому районі близько 300 чоловік, у Здолбунівському – 220, у Мізоцькому – 200. “Всіх членів разом з районним і надрайонним проводом налічується 760 чоловік”⁸. Якщо врахувати, що вже пізніше місцева організація несла серйозні втрати, то у кінці 1943 – на початку 1944 р. тут могло діяти близько 1000 оунівців.

Наступна реорганізація ОУН(б) на ПЗУЗ відбулася влітку 1944 р. За наказом провідника “Леміша” ліквідовувались усі чотири військові округи, яким підпорядковувались по 3–4 надрайони; обласні проводи не були відновлені, а їхні функції виконували новостворені генеральні округи (ГО), яких, за різними даними, було 4 або 5. Документально підтверджено існування трьох із них – ГО чис. 22, ГО чис. 33 і ГО чис. 44.⁹ Кожна з генеральних округ поділялась на три звичайні округи. Ймовірно, планувалося створити і ГО чис. 11, але про неї нічого не відомо. Наприклад, генеральна округа чис. 44 складалася із Сарнівської округи (Сарнівський надрайон у складі районів Сарни, Клесів, Рокитне, Березне; Корецький надрайон – Корець, Межиріччя, Гоша, Людвипіль; Костопільський надрайон – Костопіль, Тучин, Олександрія), Житомирської округи (Житомирська обл.) та Київської округи. Генеральна округа чис. 33 мала ще назву “Завихост” і поділялась на 3 округи: Берестейську – “?”; Ковельську (північно-західна ВО “Славута”) і Луцьку під назвою “Мазепа”. На теренах цих двох ГО базувалися відділи УПА – Північ. ГО чис. 22, або ГО “Південь”, підпорядковувалася УПА–Південь і теж складалася з 3 округ: Рівненської (надрайони Здолбунів, Рівне), Дубнівської та Крем’янецької.

Формування мережі ОУН на низовому рівні, зокрема у Здолбунівському районі, описав у своїх свідченнях районний провідник Володимир Ступак–“Гандзя”: “...в кінці липня 1943 р. “Матрос” прислав до мене районного “Стрільця”... Коли я прибув до “Матроса”, то він мене рекомендував надрайонному провіднику Здолбунівського надрайона на псевдонім “Клим”

⁷ ДАРО. – Ф.Р.-30. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 18.

⁸ Там само. – Ф.Р.-30. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 25.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 66, 67.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 15.

⁶ ДАРО. – Ф.Р.-688. – Оп. 5. – Спр. 106. – Арк. 32 – 33.

(Тибенко, 1918 р.н., уродженець с. Дермань-1-ша, Мізоцького району, Рівненської області) і сказав мені: “Ось ваш провідник, а Ви призначаєтесь районним провідником по Здолбунівському району”¹⁰. Згідно з інструкціями “Клима” В. Ступак створив районний провід ОУН, до якого ввійшли:

1. Комендант району – Ступак В.-“Гандзя”;
2. Заступник коменданта – Шевчук Я.-“Сокіл”;
3. Політичний референт – Назарчук П.-“Хресний”;
4. Референт СБ – Миськов М.-“Чорнота”;
5. Господарський референт – Поліщук О.-“Лихо”;
6. Організаційно-мобілізаційний референт – “Луговий”, “Туман”;
7. Шеф (референт) зв’язку – “Медведик”;
8. Референт юнацтва – Кравчук М.-“Сизий”;
9. Референт УЧХ – Раєвська Г.-“Нона”.

Усі референти підпорядковувалися безпосередньо “Гандзі”, а також своїм діловим зверхникам з надрайону. Районний провід отримав кодову назву “Земля” і номер 9. Він був поділений на 5 підрайонів.

Підрайон № 15 охоплював села Степанівна, Мар’янівка, Новомильськ, Старомильськ, Порозово, Загорущина, Тайкури, Новосілки, Копитково. До підрайону № 20 входили села Івачків, Глупанин, Гільча, Йосипівка, Урвенна, Лідово, Греновщина. До підрайону № 25 належало одне з найбільших і найсвідоміших сіл району – Здовбиця, а до підрайону № 30 – місто Здолбунів, де теж створювались осередки ОУН. Останній, п’ятий підрайон отримав числовий номер 35 і охоплював села Глинськ, П’ятигори, Арестів, Ільпінь, Богдашів¹¹.

Кожен підрайон складався зі станиць – сільських організаційних осередків, і кожна станиця отримувала певний шифр – число чи назву: наприклад, “Гуляй-Город”, “Шибка”, “Балка” і т. д.

Події літа 1943 року свідчили про чисельне зростання ОУН(б) як у селах, так і в містах. Практично кожен оунівець отримував якесь конкретне завдання: збір і зберігання продуктів, ведення освітньої та пропагандистської роботи, підтримання зв’язку між осередками і т. д.

Ситуація кардинально змінилася у кінці 1944 року, коли радянські карально-репресивні органи заарештували чи знищили значну частину місцевих функціонерів низових та середніх ланок підпілля. Кадрів уже не вистачало на таку велику кількість референтур.

Виконуючи вказівки Проводу ОУН(б), керівник Волинського проводу Дмитро Клячківський-“Охрім”-“Клим Савур” у листопаді – грудні 1944 року провів реорганізацію місцевого підпілля. У складі проводів було залишено тільки по 4 референтури:

1) організаційна референтура, якій підпорядковувалися зв’язок і господарська підреферентура;

2) військова референтура, що становила залишки УПА-Північ та УПА-Південь;

3) референтура СБ, яка зберегла свою структуру ще з осені 1943 року й отримала досить широкі повноваження;

4) політична референтура у складі технічного відділу (друкарні, циклостил), пропобандивного та інформаційного (збір новин та радіовістей)¹².

Та навіть після такого скорочення не завжди вдавалося налагодити нормальну роботу названих референтури. Наприклад, один із керівників ОУН на Рівненщині Федір Воробець-“Верещака” свідчив, що у кінці 1944 – на початку 1945 року з його підлеглих загинули організаційний референт “Сава”-“Свирид” і його помічник “Ворон”, а також керівники політичної референтури “Орел” і “Архип”, тому всі організаційні питання він вирішував лише з військовим референтом “Василем” і референтом СБ “Далеким”, який одночасно займав посаду організаційного референта, а також із кількома технічними працівниками політичної референтури¹³. Дедалі менше залишалось освічених і активних оунівців, які могли б керувати діяльністю основної маси підпільників, бо саме лідери руху були головною мішенню агентурних розробок НКВС-НКДБ УРСР. Радянське керівництво розуміло: чим швидше вдасться знищити керівництво, тим легше можна буде ліквідувати всю оунівську мережу.

Разом зі скороченням кадрів “Клим Савур” змінив територіальний склад Волинського крайового проводу (провід ПЗУЗ). Було створено два крайові проводи й окрему округу ОУН.

До складу так званого Північно-західного краю (ПЗК) входили уся Волинська область, Холмщина, а також територія Рівненської області між річками Стир і Горинь та Дубнівщина. На допитах командир УПА Юрій Стельмащук (“Рудий”, “Кайдаш”) розкрив суть реорганізації: “У північно-західний край під № 33, зашифрований назвою “Хмельницький”, входять округи:

1. Брест-Литовська № 100, зашифрована назвою “Кричевський” (Пинщина і Берестейщина).

2. Ковельська № 200, під назвою “Богун” (включає в себе територію у межах районів: Ратнівського, Заболотського, Шацького, Камінь-Каширського, Любешівського, Маневецького, Заболотського, Колківського, Цуманського, Ківерецького, Турійського, Матіївського, Любомильського

¹⁰ Архів Управління Служби безпеки України у Рівненській обл. (далі – Архів УСБ України у Рівненській обл.). – Спр. № 3904. – Арк. 8-10.

¹¹ Архів УСБ України у Рівненській обл. – Спр. № 3904. – Арк. 12-14.

¹² Архів УСБ України у Рівненській обл. – Спр. № 4011. – Арк. 21-23.

¹³ Там само. – Арк. 60-61.

і Головинського Волинської області і Морочнівського, Володимирецького і Рафалівського Рівненської області).

3. Луцька № 300, під назвою “Кривоніс” (райони Волинської області – Луцький, Рожищенський, Теремнівський, Берестечківський, Санкевичівський, Локачинський, Торочинський, Озютиченський, Порицький і райони Рівненської області – Острожецький, Млинівський, Дубнівський, Демидівський, Козинський, Радивилівський, Вербський).

4. Холмська № 400, під назвою “Король Данило” (Холмський, Грубецький повіти і територія, де проживає українське населення)¹⁴.

Північно-східний край (ПСК) мав № 44, а також умовні назви “Тютюнник” і “Одеса”. Він поділявся на чотири округи: Сарнівську (“444”), Житомирську (“4444”), Київську (майже не діяла) і Пинську (не була створена). Тамтешньому крайовому проводі підпорядковувались організаційні структури на схід від річки Горинь аж до Дніпра, на території трьох областей – Рівненської, Житомирської та Київської.

Існувала ще окрема Рівненська округа, яка не входила у згадані крайові проводи, а безпосередньо підпорядковувалась проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Її очолював Анатолій Маєвський-“Уліян”.

Після загибелі 12 лютого 1945 року провідника Волинського проводу ОУН(б) Дмитра Клячківського (“Клима Савура”) місцеве підпілля очолював Микола Козак (“Чупринка”, “Смок”). В одному зі своїх звітів, оцінюючи становище “Максима” (“Дубового”), який очолював Західний край ОУН на ПЗУЗ, провідник “Чупринка” зазначав, що серед кадрів “Максима” лише 30 % дійових, активних оунівців, а інші 70 % – або агенти НКВС (50 %), або ж бездейні і пасивні елементи (20 %). Тож не випадково тільки у січні – серпні 1945 року референтура СБ ліквідувала 835 членів ОУН(б), звинувачених у зв'язках з НКВС-НКДБ.¹⁵ У Північно-східному краї ситуація була не кращою: тут залишилось 900 осіб у боївках і діловій мережі, а з керівників діяло тільки троє – провідник цього проводу Федір Воробець-“Верещака”-“Олекса”, військовий референт Петро Гудзоватий-“Василь Вечера” і керівник СБ Степан Янішевський-“Далекий”.

На завершальному етапі Другої світової війни карально-репресивним органам УРСР на Волині і Поліссі протистояло не більше ніж 4 – 5 тисяч підпільників, які були налаштовані вести тривалу боротьбу з радянським окупаційним режимом.

ВОЛОДИМИР МОРОЗ

ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ПРОПАГАНДИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОУН

Історія українських засобів масової інформації сьогодні досліджується досить жваво, але питання, дотичні до національно-визвольної боротьби ОУН і УПА, вивчені слабо. Опрацьовано деякі аспекти видавничої справи, а використання технічних засобів (радіомовлення) досі залишається нерозкритим, хоча воно включає роботу двох станцій: “ім. Євгена Коновальця” (1941 р.) та “Вільна Україна” (“Самостійна Україна”, кодова назва “Афродита”; 1943 – 1945 рр.). І це пояснюється не тільки кон'юктурою (дослідження історії ОУН-УПА ще досі не захоплюються), а й із загальною необізнаністю із цим питанням. Пропонована стаття повинна сприяти розв'язанню цієї проблеми.

Питання радіомовлення ОУН підняте у кількох статтях різних авторів, написаних без опрацювання основного масиву матеріалу. Це визначило існування суттєвих прогалин. Наприклад, досі існують розбіжності щодо назви радіостанції “Афродита”. Одні дослідники послуговуються назвою “Вільна Україна” (П. Мірчук, В. Косик, І. Гришин-Грищук, Г. Дем'ян)¹, інші – “Самостійна Україна” (М. Лебець, М. Прокоп, В. Лизанчук)². У виданні “Літопису Української Повстанської Армії”, працях-спогадах Володимира Макара і Петра Дужого використовуються обидва варіанти³. Мало того, у 16-му томі “Літопису УПА” в тексті радіостанція називається “Самостійна Україна”, а в англійському резюме до того ж таки тексту – “Vil'na Ukraina”. Спогади Альберта Газенбрукса

¹ Мірчук П. *Революційний змаг за УССД. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон, 1987. – Част. II. – С. 85, 89, 90, 140; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 387-388; Дем'ян Г. Іван Клим-“Митар”, “Бурмач” // Шлях перемоги. – 1994. – Ч. 21. – 21 травня. – С. 5.*

² Лебець М. УПА. – [Рим], 1946. – С. 74; Прокоп М. *Як загинув Ярослав Старух // Сучасність. – 1969. – Ч. 9. – С. 83-94; Його ж. У сорокаріччя III Надзвичайного Великого Збору ОУН // Сучасність. – 1983. – Ч. 7-8. – С. 104-132; Лизанчук В. Хто чув голос радіостанції “Самостійна Україна” // За Вільну Україну. – 1996. – Ч. 151. – 26 грудня. – С. 2.*

³ *Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга друга: Бойові дії УПА. – Третє видання. – Торонто, 1990. – С. 40-41; Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16: Підпільні видання Закарпатської України. – Торонто, 1987. – С. 180, 185; Дужий П. Три листи з-за кордону (свідчення) // Шлях перемоги. – 1994. – Ч. 6. – 5 лютого. – С. 7; Записав Володимир Мороз 19 жовтня 1996 р. від Петра Дужого; Макар В. Пропагандивна діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН (радіопересилання УПА) // Визвольний шлях. – 1982. – Кн. 8. – С. 943-948; Його ж. Ярослав Старух – лицар Золотої Хреста Заслуги // Альманах “Гомону України” на рік 1987. – Торонто, 1987. – С. 54-64.*

¹⁴ *Архів УСБ України у Рівненській обл. – Спр. № 2205. – Арк. 36 – 38.*

¹⁵ *Кентій А. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1943. – С. 45.*